

OSVOBOZOVÁNÍ DOMÁCNOSTI / KVĚTA JECHOVÁ

Liberating the household

Abstract: The text deals with the efforts to reduce housework in relation to the process of women's emancipation. Since the 19th century, using gas, electricity and modern devices in the household promised to eliminate physical exertion and to speed up work substantially. In the process women were to acquire time to participate in education and cultural life. In the 20th century we see a differentiation in women's roles: educated professional women got rid of most domestic work by hiring other women to perform it. After the Second World War and in relation to the mobilization of women from homes to employment, the communist regime announced the project of the liberated household. A specialized enterprise was to provide full services to households: laundry, cleaning and mending of clothes, cleaning and others. Daily boarding was to be ensured by kitchens in preschool facilities, schools and factories. However, the displacement of a majority of housework from the household did not succeed, because the service sector in real socialism permanently lagged behind the needs of households, and the weight of the second shift was bore primarily by women.

The text also deals with the maximum rationalization of domestic operation as it has been implemented in the experiment of collective housing. The restriction on the kitchen space which was also reproduced in the housing cores of panel apartment buildings did not work operationally or socially. Most chores performed in the 19th century by women are carried out today by machines or have been taken over by the industry and paid services. What remains is work related to childcare and nursing the sick and elderly. The recognition and valuation of these activities, performed primarily by women, remain unresolved.

Key words: household, housing, care.

Osvobození žen od nekončící domácí práce bylo od pradávna součástí úvah o nápravě společnosti. Ježíš Kristus nabádal pečlivou hospodyňku Martu, aby odložila přílišnou péči o domácnost a získala čas k péči o duši. Sociální reformátoři novověku viděli předpoklady emancipace žen nejen ve vzdělání a uznání občanských práv, ale také v osvobození od otupující služby v domácnosti. Shodovali se v tom, že je třeba ženy osvobodit od „domácího otroctví“. V utopii Tommaso Campanelly z roku 1623 (1951) i v projektech ideálních falang Charlese Fouriera (30. léta 19. století) nezbytná domácí práce byla spravedlivě rozdělena mezi všechny dospělé. Všichni se stravovali ve společných jídelnách a všichni spravedlivě užívali i volný čas. Utopický socialista Robert Owen prosadil při realizaci Nové Harmonie v americké Indianě společné stravování jejich členů a po celou dobu její existence na něm trval.

Osvobození ženy od domácí práce bylo integrální součástí socialistického projektu. Bedřich Engels¹ podmiňoval emancipaci ženy přechodem od neproduktivní práce v domácnosti k zapojení do produktivních společenských činností.² Také V. I. Lenin se v řadě svých projevů vyjadřoval o práci v domácnosti jako neproduktivní, malicherné a otupující (Lenin 1919a, b). Ruská revolucionářka Alexandra Kollontajová byla přesvědčena, že proletářská revoluce těžkou a monotónní domácí prací odstraní navždy. V úvahách o údělu ženy ještě před Říjnovou revolucí zaznamenala, že kapitalismus tím, že začal veškeré lidské konání měřit hodnotou tržní, zbavil práci v domácnosti jejího významu. Když se po revoluci Kollontajová stala v sovětské vládě první představitelkou lidového komisariátu sociální péče, angažovala se za oddělení manželství a ku-

chyně stejně silně jako za oddělení církve a státu (viz Bocková 2007: 251).

Také ženy v západní Evropě jako Virginia Woolf, Simone de Beauvoir a další projevovaly hlubokou nespokojenost s údělem ženy hospodyně. Stěžovaly si, že společnost zadržuje ženy v domácnosti, brání jim v přístupu do veřejného prostoru, zanedbává jejich nadání, zneužívá jejich altruismus a ponižuje jejich sebevědomí (Beauvoirová 1967; Woolfová 2000). V této stati sleduji, jak se snahy o osvobození ženy od domácí otročiny vyvíjely v české společnosti. Zajímá mne proces modernizace domácnosti spojený s technickým rozvojem i tlak na změnu domácího provozu, vyvolaný nástupem žen do zaměstnání. Všimám si experimentu kolektivního bydlení i obratu v ocenění domácí práce v budovalské rétorice socialismu. Zjišťuji, které základní činnosti domácího provozu činí z bytu domov, stávají se částí identity účastníků a vyžadují trvalou péči, bez ohledu na změnu technologií.

Počátky snah o osvobození domácnosti

Snahy o modernizaci domácnosti byly v Čechách spojeny s nástupem národního podnikání ve druhé polovině 19. století. Je známo, že Vojta Náprstek po návratu z amerického exilu v 60. letech předváděl českým vlastenkám technické novinky k usnadnění domácí práce. Propagoval využití svítíplynu při vaření, předváděl výkony šicího stroje a další užitečné nástroje pro domácnost. Americký klub dam v domě u Náprstků (založen 1865) inspiroval ženy k racionalizaci domácích prací, aby tak získaly čas ke vzdělávání a jiným činnostem společensky významnějším. V této společnosti vznikl Ženský výrobní spolek český (1871), který

měl připravit dívky pro samostatnou výdělečnou činnost. V nově založené škole zvané *Domácnost* (založena roku 1885) se české dívky připravovaly k modernímu pojetí domácích prací, zejména v přípravě stravy. Tehdy se zdálo, že zavádění moderních technologií postupně osvobodí ženy od nekonečné práce v domácnosti. Využití elektřiny, plynu a dokonalejší mechanizace měly radikálně usnadnit provoz, i když by všechny dosavadní funkce domácnosti zůstaly zachovány.

Spisovatelka a feministka Teréza Nováková byla na počátku 20. století přesvědčena, že ženské hnutí vstupuje do nové etapy (Nováková 1913: 261–262). Zatímco až dosud ženské hnutí bojovalo za zrovnoprávnění žen svobodných a samostatných, v budoucnu půjde o sociální osvobození a duchovní rozvoj matky, manželky a hospodyně. Proto bude nutné změnit provoz domácnosti. Teréza Nováková si dovedla představit řešení radikální – socializaci: společné moderní kuchyně, prádelny, žehlírny, jesle a mateřské školy. Představovala si také bydlení v hotelech a penzionech, i když jen pro určité skupiny populace. Nejdříve však bude nutné jinak ocenit práci v domácnosti. Také emancipovaná žena by měla zvládnout domácí práce. Pozoruhodný je návrh T. Novákové, aby i nadané dívky během několika měsíců mezi ukončením gymnázia a zahájením univerzitních studií získávaly základní výcvik domácích prací, čímž by „opovrhovaná práce domácí stoupla v ceně a s tím i ty (ženy), jimž je souzeno se jí věnovati.“ (Nováková 1913: 209)

Ústava Československé republiky z roku 1920 garantovala ženám stejný přístup ke vzdělání a zaměstnání jako mužům, avšak realizovat tato práva nebylo samozřejmě ani snadné. Ženská placená práce měla tehdy v obecném povědomí stále nižší hodnotu než role manželky a matky (viz Musilová 2007: 66). Vdané a současně profesně aktivní ženy byly nezřídka obviňovány, že „ujídají“ chleba živitelům rodin. Výdělky žen byly všeobecně chápány jako dočasné a jen doplňkové záležitosti. Kvalifikované ženy věděly, že uplatnění v profesi od nich vyžaduje mimořádný výkon a odříkání. Emancipované ženy, pro které bylo zaměstnání nejen podmínkou obživy, ale také prostředkem seberealizace, představovaly tehdy elitní a málo četnou část ženské populace. Konflikt mezi rolí hospodyně a profesním uplatněním neřešily. Vzdělaná a výdělečně činná žena se zpravidla osvobozovala od domácí dřiny tak, že tuto práci svěřila jiné ženě.

Pro společenské postavení vzdělaných žen v Československu byla příznačná situace nejpočetnější skupiny – učitelek. Československá republika v roce 1919³ zrušila celibát pro literární a industriální učitelky, ale o čtyři roky později byl v parlamentě projednáván zákon o jeho opětovném zavedení.⁴ Učitelky měly být znovu propuštěny ze služby, jakmile by uzavřely sňatek. Tenkrát se podařilo organizaci žen za podpory demokratických politiků zabránit propouštění vdaných žen ze státních a veřejných služeb. Avšak při každé další krizi byly z lépe honorovaných míst ženy propouštěny, především ženy provdané. Zápas o profesní uplatnění žen

skončil definitivní prohrou žen v čase druhé republiky, kdy všechny provdané ženy byly s okamžitou platností propuštěny ze státních a veřejných služeb.⁵ Dokud však žena vykonávala kvalifikované zaměstnání (lékařky, právničky nebo učitelky), jeho finanční ocenění jí umožňovalo, aby si zjednala výpomoc v domácnosti jinou ženou.

Emancipované ženy nepodceňovaly práci v domácnosti. Ženská národní rada založila zvláštní odbor pro zjednodušení práce v domácnosti.⁶ Ocenění domácí práce žen se stalo i předmětem politického diskursu. Svědčí o tom vystoupení senátorky Plamínkové v komisi Ženské národní rady⁷ při jednání o postavení ženy v zákonech. Františka Plamínková trvala na společenském ocenění hospodářské činnosti žen v domácnosti: „Je nutno zhodnotit domácí práce žen. [...] Ona má právo zvoliti si buď zaměstnání v domácnosti, nebo být výdělečně činná.“⁸ Ženská národní rada podpořila iniciativu *Ústředí československých hospodyň*, aby ženy v domácnosti získaly sociální pojištění.

Ženy, které vlastní profesi neměly, zůstávaly po provdání zpravidla v domácnosti, často však přispívaly na výživu rodiny tím, že si „braly práci domů“.⁹ Vařily a praly prádlo pro podnájemníky nebo odcházely do jiných domácností na posluhu. Mnohé ženy vykonávaly domácí práce v rodinách bohatců nebo v rodinách kvalifikovaných žen trvale; placená hospodyně patřila v časech první republiky do širšího rodinného okruhu dobře situovaných rodin. V moderních nájemních domech, postavených v meziválečném období, byl v lepších bytech zvláštní „pokojík pro služku“, miniaturní prostor v sousedství kuchyně, kam se stěží vešlo jediné lůžko.¹⁰ Málo je známo, že „služebné“, ženy a dívky zaměstnané v domácnostech, založily vlastní odborový svaz nejen na podporu svých sociálních požadavků, ale také k rozvíjení kulturních a společenských aktivit.¹¹

K obratu v zaměstnávání žen došlo v průběhu druhé světové války. S ohledem na potřeby válečného průmyslu byla v létě 1939 pro obyvatele Protektorátu Čechy a Morava vyhlášena všeobecná pracovní povinnost. Nejprve se týkala pouze mužů, o dva roky později začaly úřady povolávat do průmyslové výroby ženy z nevýrobních podniků a také hospodyně z domácností. Totální nasazení („Totaleinsatz“) kulminovalo v letech 1942–1944 mobilizací celých ročníků mládeže narozené v letech 1921–1924. Zvýšená potřeba pracovních sil trvala i po skončení války. Obnova země postižená válkou vyvolala v prvních poválečných měsících celonárodní mobilizaci všech občanů schopných práce a tento požadavek se setkával s naprostým porozuměním veřejnosti. V bilancích pracovních sil při přípravě prvního hospodářského plánu našli národohospodáři řešení v zapojení žen z domácnosti: „Musíme zapřáhnout ženy do práce. Ale jak je zapojit? Totálně nebo polodenně? V každém případě musíme řešit tento problém již ve dvouletce a nesmíme zapomenout na předpoklad podpory populace.“¹²

Ministerstvo práce a sociální péče vypracovalo v roce 1946 pravidla pro zaměstnávání vdaných žen a matek. Zákonná norma měla donutit zaměstnavatele k uzavírání pra-

covních poměrů nového typu: zkrácených a pružných. Zároveň měla být usnadněna práce žen v domácnosti tak, že by se z domácnosti vyčlenily všechny úkony, u kterých je to možné. Jednalo se zejména o prádelny, stravovny, správčárny prádla a péči o děti.¹³ Předpokládalo se, že „zařazování žen do pracovního procesu bude se dít na základě dobrovolnosti [...] při čtyřhodinové pracovní době, která může být zavedena pro ženy vdané, neb pro ženy pečující aspoň o jednoho příslušníka rodiny, nikterak neutrpí rodinný život ani výchova dětí.“¹⁴

Velké naděje na usnadnění domácího provozu vzbuzovalo znárodnění průmyslu, které změnilo „nejen ekonomickou strukturu společnosti, ale i postavení každého občana ve státě“. Ženy zaměstnané ve znárodněných podnicích očekávaly významné zlepšení pracovních a mzdových podmínek. Všeobecně se předpokládalo, že ve všech průmyslových odvětvích dojde k racionalizaci produkce tak, aby na trh přicházely výrobky dokonalé, levné a účelné.¹⁵

Hledání vhodného modelu harmonizace péče o domácnost a zaměstnání žen je podrobně zaznamenáno na stránkách týdeníku *Vlasta*, vydávaného Radou žen od roku 1947. V rubrice *Jak na to? Jak dosáhnout toho, abychom zastaly práci v povolání i v domácnosti?* byly publikovány rady odborníků a odbornic i názory čtenářek. Konkrétní návrhy a požadavky směřovaly na správu obcí a měst, zejména aby u každé školy byla „dobrá kantýna“, aby vznikly družiny pro odpolední péči o školáky. Na provoz společných jídelen měly přispívat nemocenská pojišťovna, léčebný fond i dobročinné spolky (Vlasta 1947/17). Nejdříve byly zřizovány společné prádelny, zejména na vesnici. V tehdejší situaci bylo obtížné obstarat elektrické pračky. Ještě složitější bylo na venkově zajistit přívod vody či dostupnost studny.¹⁶

V archivu Ministerstva práce a sociální péče se zachoval dokument o velkorysé podpoře státu při vzniku svépomocných družstev „majících za účel ulehčení domácí práce žen, na příklad prádelny, žehlírny, čistírny, barvírny a správčárny“.¹⁷ Státní podpora spočívala v záruce na hypotéku a v příspěvku na splácení úroků. Takové družstevní podniky měly být podporovány ve všech obcích, okresech a zemích.¹⁸ Při ulehčování práce žen měly být podporovány výrobní podniky, závodní, podnikové a zaměstnanecké rady. Třetím subjektem v tomto podnikání měly být korporace, spolky a sdružení pověřené Ministerstvem práce a sociální péče, družstva s povahou převážně sociální a konečně i nevýdělečné spolky a jiné organizace dobrovolné sociální péče.¹⁹ Ministerstvo zemědělství mělo vyčlenit 8 milionů Kčs na podporu vesnických prádelen a ve spolupráci s Ministerstvem průmyslu zajistit pro ně dodávku praček. Vesnické ženy si přály získat ke společnému užívání žehlicí mandly a šicí stroje. Jako velký úspěch bylo zaznamenáno uvedení do provozu první společné prádelny pro obec Dolní Lhota ve Slezsku.²⁰

Racionalizace domácích prací se stala důležitou agendou ženské organizace.

Ústředí československých hospodyň, nepolitická organizace zaměřená „na nejrozšířenější ženskou činnost“ – na péči o rodinu a domácnost, bylo součástí Rady československých žen. Technická komise ústředí hospodyň zřídila ústav pro racionalizaci práce v domácnosti. V kuchyni ústavu byly testovány nové výrobky a výsledky testů publikovány v časopise *Naše domácnost*. Výzkumný ústav pro domácí hospodaření fungoval jako prostředník mezi výrobcí a spotřebiteli. Ve spolupráci s resorty stavebnictví, kovoprůmyslu a potravinářského průmyslu měl odstraňovat překážky technizace domácího provozu. Pro veřejnost organizoval konference a kurzy správné výživy a praktického vaření. Jeho posláním měla být také úspora zdrojů: „Zvláště dnes, kdy žena je zařazena do pracovních útvarů, je nutná racionalizace domácnosti. Zároveň je nutná výchova mužů a dětí ke spolupráci.“ (Vlasta 1947/23)

Národohospodářská komise Rady československých žen projednávala zásadní změnu paradigmatu domácnosti²¹: „pomocnice v domácnosti nejsou a nebudou! To není jev přechodný, ale logický útěk od zaměstnání, které bylo vhodné v době patriarchální, v něm se vždy slučoval poměr rodinný a námezdní. Pomocnice v domácnosti budou nadále jen v nejnaléhavějších případech, kdy žena plní význačné úkoly veřejné.“²²

Revoluční změnu v postavení pomocnic v domácnosti zaznamenal i dopis, který do *Vlasty* poslala bývalá služka Marie Toupalová z Brna. Popisuje v něm svoji osobní zkušenost služby, pro kterou bylo vymezeno spaní jen ve studených a tmavých komůrkách. Teď se jí splnilo celoživotní přání: „mít vlastní byt a pracovat 8 hodin denně“ (Vlasta 1947/2).

Týdeník *Vlasta* informoval o tom, jak obstarávají svoji domácnost ženy jinde ve světě. Inspirativní byla zpráva o kanadských ženách: provoz tamní domácnosti je zjednodušený, využívá se mnoho strojů a mnoho konzervovaných potravin. Jsou tam manželé, kteří se nebojí domácí práce (viz Vlasta 1947/38). V ženském klubu Ve smečkách se s velkým zájmem setkala přednáška Růženy Pelantové na téma „Domácnost výdělečně činné ženy v USA“.²³ O sovětských zkušenostech s nadšením, které však (jak se později ukázalo) zastíralo pravý stav věcí, referovala Jarmila Glazarová.²⁴ V článku nadepsaném „Přijela jsem z Moskvy“ informovala o „nesmírných kvantech potravin v sovětské zemi“, o tom, že „v Moskvě nepotkáte otrhaného člověka“, že „možnosti výdělků sovětských lidí jsou neomezené“. Zajímalé je zejména tvrzení, že „celá Moskva se stravuje v závodních kuchyních, doma se vaří nanejvýš večer..., a to se většinou chodí do restaurací a kaváren, kde se jí velmi výhodně a levně ...“ (Vlasta 1948/6).

V čase budování socialismu

Po únoru 1948 došlo ke změnám i v provozu domácností. Změny ve vlastnictví výrobních prostředků a likvidace malých živností vyvolaly nebývalý pohyb pracovních sil. Ženy dosud pracující (pomáhající) v rodinných provozech přecházely do běžného pracovního poměru v podnicích státních nebo družstevních. Současně se zvyšováním úkolů pětileté

tého plánu stoupaly nároky na pracovní síly v průmyslu.²⁵ Právě ženy z domácností byly získávány na pracovní místa v průmyslu, kde místo kvalifikace stačilo krátké zaškolení.²⁶ Byla využita baťovská zkušenost, že zejména v pásové výrobě vykazují ženy potřebnou vytrvalost, trpělivost a manuální zručnost.

Zároveň se změnilы předpisy o zaměstnání. Zákon o mobilizaci pracovních sil, schválený v květnu 1947 byl podstatně modifikován v březnu roku následujícího.²⁷ Zmizely z něho směrnice, které dosud umožňovaly úpravy pracovní doby žen, zejména matek. Byl oslyšen i oficiální požadavek organizace žen, aby byla prodloužena platnost zákona, který umožňoval polodenní zaměstnávání žen.²⁸ Podniky už nedostaly žádný pokyn, aby vycházely vstříc požadavkům žen na krácení pracovní doby jako během dvouletky. Trvalo celých 15 let než prostý a rozumný požadavek, který ženám usnadňoval organizaci pracovního dne, byl znovu legalizován.²⁹

Zaměstnání vdaných žen a zaměstnání matek malých dětí se v Československu stalo obecnou normou, jak dokazuje postupný úbytek žen, které zůstávaly v domácnosti. Zatímco v roce 1950 zůstávalo v domácnosti 52 % žen v ekonomicky aktivním věku, o deset let později to bylo jen 26,7 %, v roce 1970 pouhých 15,6 % (Historická statistická ročenka 1985: 432). O intenzitě zaměstnanosti žen v Československu vypovídá skutečnost, že se v letech 1950–1980 zvýšil podíl žen na celkovém počtu ekonomicky aktivních obyvatel českých zemí z 19 % na 46,7 % (Historická statistická ročenka 1985: 26).

V počátcích budování socialismu se často a na různých úrovních mluvilo o tom, že převážná část namáhavých prací bude z domácnosti přesunuta. Tato představa byla vyjádřena slovy: OSVOBOZENÁ DOMÁCNOST. Družstevní podnik s tímto názvem³⁰ zápasil do února 1948 s velkými obtížemi, ale potom se rozšířil v důsledku znárodnění podniků nad 50 zaměstnanců. Veřejnosti se představil „jako jediný podnik tohoto druhu na světě. Bude kolektivně práť, žehlit a spravovat prádlo a čistit oděvy. V blízké budoucnosti zorganizuje úklid v domácnostech. Bude k tomu potřebovat mnoho nových pracovních sil, hlavně žen. Nebudou to už ponižené uklízečky a posluhovačky, trpící rozmary svých zaměstnavatelů, ale uvědomělé zaměstnankyně družstva ... Zcela rovný ostatním zaměstnancům, pomohou osvobodit ostatní ženy, zaměstnané budovatelskou prací [...] od těžké a vysilující dřiny. Budou mít zásluhu o zvýšení kulturní úrovně československých domácností“.³¹

Nejen tento podnik, specializovaný na služby domácnosti, ale i velké průmyslové závody a jiné organizace začaly postupně poskytovat pomoc svým zaměstnankyním. Průmyslové závody poskytovaly finanční i materiální prostředky k budování zařízení pro děti, vznikaly podnikové jesle, mateřské školy.³² Podniky se začaly starat o odpočinek svých zaměstnanců, budovat prázdninové tábory pro děti a zařízení pro rodinnou rekreaci. Několik příkladů takových počínů: V závodě Škoda-Plzeň (ale i v řadě jiných zá-

vodů) fungovala sběrna prádla, kam bylo možné odevzdat prádlo z domácností zaměstnanců k předání do průmyslové prádelny.³³ Pražská továrna Tesla (i některé jiné větší podniky) trvale zaměstnávala švadlenu, která spravovala prádlo a šatstvo z domácností zaměstnanců. V podnicích, kde bylo zaměstnáno více žen, se postupně zaváděl „nákup do tašky“: ráno při příchodu do zaměstnání stačilo odevzdat seznam požadovaných potravin a jiných předmětů denní potřeby a po skončení pracovní doby vyzvednout připravený nákup.³⁴ Další služby usnadňující denní provoz domácností byly výsledkem osobní iniciativy lidí, kteří dosud nezapomněli na podnikání. Na nových sídlištích na okrajích měst se osvědčila ranní roznáška mléka a pečiva k jednotlivým domům a bytům, praktikoval se pravidelný odvoz prádla do veřejných prádelen a čistíren a podobné služby.

Vzniklo nové a neobvyklé spojení služeb pro domácnost a péče o ženu (dnes bychom asi použili výraz *wellness*). Příkladem může být *Dům praktické ženy* v Českém Těšíně, kde se pod jednou střechou soustředily tyto služby: šití a opravy oděvů, kosmetická poradna, poradna bytového architekta i předprodej vstupenek na kulturní podniky. Venkovským ženám se podobné služby nenabízely. Tam záleželo na vyspělosti a ochotě zemědělských družstev a státních statků, zda bude zařízena společná jídelna a „útulek“³⁵ pro děti alespoň na dobu sezonních zemědělských prací.

Omezování domácího provozu, nutné v situaci, kdy ženy odcházely za prací mimo domov, bylo spojeno se všeobecným podceněním a znevážením domácí práce. Projevilo se to mimo jiné i tím, že byly zrušeny „rodinné školy“, které měly dlouholetou tradici a vysokou profesní úroveň.³⁶ K jejich částečnému obnovení došlo až po deseti letech, v 60. letech.

Směřování k osvobození domácnosti od fyzické námahy se stalo věcí veřejného zájmu. Přesto nebyl projekt osvobozené domácnosti po celou dobu reálného socialismu naplněn. Domácí práce, výroba a údržba zůstaly nepostradatelnou součástí rodinné ekonomiky. Nejen venkovské, ale i městské domácnosti pokrývaly část spotřeby potravin (zeleniny, ovoce, vajec aj.) produkcí z vlastní zahrádky anebo od venkovských příbuzných. V domácnostech se konzervovalo ovoce ze sezonní sklizně. Domácí kutilství se stalo nejrozšířenějším „koníčkem“. Vlastními silami se prováděla údržba bytového fondu. Podle empirických šetření se 57 % žen zabývalo doma ve „volném čase“ šitím a pletením oděvů, 25 % žen se zabývalo dokonce výrobou a rekonstrukcí nábytku. Významné bylo zjištění, že využívání mimopracovní doby a volného času mělo od konce 60. let výrazně rodinný charakter (Linhart 1980).

Úspěchem bylo zajištění teplého čerstvého jídla pro děti v předškolních zařízeních a také společné stravování školáků i většiny zaměstnanců. Ve školních jídelnách se stravovaly až tři čtvrtiny všech školáků,³⁷ přičemž neexistovalo omezení pro děti matek, které byly v domácnosti. Experti v 60. letech pozitivně hodnotili školní stravování za zavedení fyziologické výživové normy. I přes obtíže společné-

ho stolování ve školních jídelnách byla kladně hodnocena výchova zdravých stravovacích návyků. Pokrok stravování, které se praktikovalo v závodních jídelnách průmyslových podniků i nevýrobních institucí, dosud nebyl plně doceněn. Je zřejmé, že i v podmínkách tehdejší „ekonomiky nedostatku“ znamenal všeobecný vzestup po stránce hygienické i sociální.³⁸

Služby pro domácnost ve svém souhrnu trvale zaostávaly vzhledem k vysoké intenzitě zaměstnanosti žen v Československu. Současně vrcholné orgány socialistického státu oficiálně přiznávaly, že zaměstnanost žen je pro chod národního hospodářství nezbytná.³⁹ Počátkem 60. let se začalo jednat o snesitelnějších podmínkách pro naplňování dvojí role žen na nejvyšší úrovni. První kroky veřejné politiky směřovaly k ulehčení situace pracujících matek, s cílem vytvořit příznivější populační klima. Byly přijaty zákony, které zlepšovaly podmínky zaměstnaných žen v době těhotenství a mateřské dovolené.⁴⁰ O rok později byla povolena práce na zkrácený úvazek matkám, které pečovaly o dítě mladší 15 let.⁴¹ Většina žen však zůstávala (a dosud zůstává) nadále zaměstnána na plný pracovní úvazek. Zkrácený úvazek nebyl příznivě přijímán zaměstnavateli a nebyl ani plně využíván ženami samotnými kvůli jeho finanční nevýhodnosti.⁴²

Ke všeobecnému zkrácení pracovní doby nedošlo, ačkoli se v souvislosti s přijetím nového zákoníku práce očekávalo.⁴³ Navíc byla pracovní doba často překračována vynucenými přesčasy. Dovolená na zotavenou a počty volných svátečních dnů byly v tehdejší Československu kratší než v jiných vyspělých evropských státech.

Přetížení zaměstnaných žen druhou pracovní směnou v domácnosti se stalo naléhavým veřejným tématem. V každém čísle týdeníku *Vlasta* z těch dob najdeme stížnosti žen na nespravedlivé, nerovnoměrné rozdělení povinností v rodině. Nejtěžší břemeno nesly nesporně ženy v zemědělství: na venkově byla nejmenší nabídka služeb a komfort vesnického bydlení silně zaostával za situací ve městech. Trend k socializaci domácích prací se v 60. letech projevil i v legislativě.⁴⁴ V nařízení o rozšíření pravomoci a odpovědnosti národních výborů je těmto orgánům státní správy připsána odpovědnost, „aby místní výroby, služby a opravářská činnost uspokojovaly potřeby občanů. Zvýšenou pozornost věnují rozvoji a zkvalitnění takových služeb, které osvobozují ženy od namáhavých domácích prací, zvyšují úroveň kultury bydlení, hygieny a čistoty obce. Usilují, aby na tomto úseku byly postupně odstraněny rozdíly mezi městem a venkovem.“⁴⁵

V souvislosti s přípravou ekonomické reformy se objevila myšlenka klíčového významu národohospodářského sektoru služeb. Národohospodář Pavel Eisler po návratu z USA poukázal na převratnou roli „třetího sektoru“ v ekonomickém růstu společnosti⁴⁶ a při změnách životního způsobu. V konceptu ekonomické reformy sliboval systémové řešení pro harmonizaci pracovního nasazení žen v zaměstnání i v domácnosti. Tyto národohospodářské podněty však neměly čas na rozvinutí, byly deformovány současně s potlačením pokusu o reformu politickou.

Americkou inspiraci na změny v provozu domácností přinesly znovu – sto let po Vojtovi Náprstkovi – cestovní zprávy básníka Miroslava Holuba a socioložky Ireny Dubské. M. Holub zaznamenal, kolika důmyslnými přístroji „na úsporu manželek“ je vybavena běžná americká domácnost (Holub 1963). I. Dubská zase obdivovala technickou úroveň nejen soukromých domů a domácností, ale také pohodlí veřejných služeb, například automatizované prádelny a sušárny s nepřetržitým provozem (Dubská 1968). Zamýšlela se nad emancipujícím efektem i nad odcizujícím dopadem moderní techniky na psychologii člověka. Překvapila ji konjunkturní kultilství v americké společnosti jako živelná reakce člověka na jednotvárnost obsluhy mechanismů, které jej obklopují v zaměstnání i v domácnosti.⁴⁷

Fenomén volného času byl významným sociálním tématem 70. let. V Československu bylo sociologickými průzkumy v letech 1960–1967 zjištěno, že čas, který ženy průměrně věnují domácím pracím, se snížil o jednu hodinu týdně a tento údaj byl hodnocen jako velký úspěch (viz Háková 1970). Na mezinárodním kongresu sociologů v roce 1966 v Evianu však bylo konstatováno, že zaměstnané ženy v kapitalistických státech mají více volného času než zaměstnané ženy ve státech socialistických (viz Svoreňová-Királyová 1968).⁴⁸

Sociologická šetření⁴⁹ v Československu statisticky doložila to, co bylo známo z každodenní praxe: pokud jde o disponování volným časem, existují závažné rozdíly mezi muži a ženami. Postupné zavádění pětidenního pracovního týdne sice změnilo životní rytmus (zejména městských) obyvatel, ale v časových rozpočtech všedních dnů zůstávala zátěž domácích prací trvale jako palčivý problém. Sekretariát Vládní populační komise inicioval rozsáhlý sociální výzkum na téma *Jak ulehčit domácí práci*.⁵⁰ Měl zjistit, které domácí práce nejvíce zatěžují občany ve všední den. Ve všech 11 družích sledovaných domácích prací se projevil zásadní rozdíl mezi ženami a muži. Nejčastěji uváděnou zatěžující domácí prací u celého souboru bylo obstarávání nákupu. Pořadí dalších povinností se zřetelně lišilo podle pohlaví respondentů. Ženy považovaly za nejvíce zatěžující vaření, přípravu jídel a obstarávání nákupů. Další v pořadí byl úklid (bytu či domu), praní a žehlení prádla. Muži považovali za nejvíce zatěžující opravy a údržbu bytového zařízení, práce spojené s topením a donáškou vody, odstraňování odpadů a práci na zahradě. Zvláštní místo ve výčtu zatěžujících prací měla péče o děti. Tuto povinnost zařadili nadprůměrně často ženy i muži na první místo, ale přesto byla v celém souboru zastoupena podprůměrně. Zavinila to věková specifická zátěž: tuto povinnost nejčastěji uváděli dotázaní ve věku 25–39 let. Překvapivě přitom mezi muži a ženami v rozsahu zatížení péčí o děti nebyl podstatný rozdíl! Pokud šlo o děti, obstarávání nákupu, úklid a umývání nádobí, byl rozdíl mezi pohlavími menší, i když převaha zatížení doléhala na ženy.

Rozsah domácích prací byl významně ovlivněn dalšími demografickými a sociálními znaky. Rozdílná kvalita bytového a domovního fondu ve městech a na vesnici ovlivni-

la zátěž domácími opravami, topením, donáškou vody atd. v neprospěch venkova. Zatížení nákupy naproti tomu rostlo s velikostí obce, nejvíce času věnovali nákupům respondenti z velkoměst.

Výzkum zjišťoval představy respondentů, jakým způsobem usnadnit domácí práce. Nabízelo se několik alternativ: Na prvním místě byl požadavek lepšího zásobování a dostatek obchodů, které by umožnily nákupy bez front. Výrazně byly preferovány i další dvě možnosti: „rozsáhlejší a levnější služby nahrazující práce v domácnosti“ a „krácení pracovní doby žen“. Využívání služeb preferovali častěji zaměstnanci, občané se středním a vyšším vzděláním a obyvatelé měst. Respondenti, kteří preferovali krácení pracovní doby žen, měli většinou střední vzdělání, patřili do střední věkové kategorie a v jejich domácnosti byl nadprůměrný počet dětí.

Zvláštní pozornost byla věnována alternativám vybavení domácnosti přístroji anebo rozvoji placených služeb. Výzkum počítal s tím, že v úvahách prostého občana jsou tyto alternativy často chápány jako možnosti, které si vzájemně konkurují. Proto byla otázka ve výzkumu formulována jako dilema ve vyhrocené formě.⁵¹ Ačkoliv dotázaní dali v předchozí části ankety dvakrát přednost rozšiřování služeb před vybavováním domácnosti přístroji, zde – zřejmě pod dojmem vyhrocené kontrapozice stanovisek – se rozdělili do dvou zhruba stejně velkých skupin, s nevýznamnou převahou zastánců využívání služeb.

Pokud jde o vybavení vlastní domácnosti některým z přístrojů, vlastnilo tehdy pračku⁵² 91 %, 90 % domácností mělo plynový či elektrický sporák nebo vařič, 87 % ždímáčku, 87 % chladničku, 75 % vysavač. Vybavenost domácností souvisela výrazně se sociálním postavením dotázaných, jejich vzděláním, územní příslušností a velikostí obce. Ukázalo se současně, že lépe vybavené domácnosti využívají služeb více než domácnosti hůře vybavené. Domácnosti vybavené přístroji nejhůře využívají služeb nejméně.

Poslední část otázek byla věnována vaření jako hlavní zátěži žen. Vaření ve všední den souviselo těsně se sociálními a demografickými znaky respondenta. S rostoucím vzděláním respondentů stoupal podíl domácností, ve kterých se v poledne doma nevaří. Také stupeň urbanizace ovlivnil způsob stravování: ve velkoměstech nevaří obědy 47 % obyvatel. Každodenní polední vaření naopak bylo trvalou součástí životního stylu většiny rolníků. Téměř polovina dotázaných a polovina jejich manželských partnerů se ve všední den stravovala v poledne doma, asi třetina v závodní jídelně. Necelá polovina dětí⁵³ se stravovala ve školních jídelnách. Ostatní osoby v domácnosti respondentů – většinou senioři – se nejčastěji stravovali doma. Bylo zjištěno, že velký podíl osob z domácností, kde se ve všední den nevaří pravidelně nebo nevaří vůbec, úplně postrádá pravidelné čerstvé kvalitní teplé jídlo. V tomto šetření (stejně jako v řadě dalších obdobných) se ukázalo, že ve fungování domácnosti má stravování podstatný význam.

V závěrečném bloku otázek se respondenti/ky vyslovili pro preferenci rozvoje služeb, ať už ve formě prefabriko-

vaných potravin nebo ve formě hromadného stravování, před hromaděním přístrojů v domácnostech. Výzkum znovu ukázal, jak rozvoj služeb pro domácnost zaostává za dávnými sliby budovatelských programů i za aktuálními potřebami zaměstnaných žen.

V průběhu výstavby socialismu se revolučně změnil vztahy mezi sociálními třídami, ale vztahy mezi jednotlivými členy rodiny se tak radikálně nezměnily. Vzorce rodinného života se měnily jen velmi pomalu.⁵⁴ Zatímco zaměstnání žen se stalo sociální normou, v domácnosti nenastala racionálnější dělba práce. Patriarchální model ještě přetrvával, ačkoliv už dávno zmizel jeho sociálně-ekonomický základ.

Idea a experiment úsporného bydlení

Vize moderny nabízela ještě jinou, radikálnější cestu k osvobození domácnosti od neproduktivní práce – zásadní změnu provozu podmíněnou jiným způsobem bydlení. Tato idea spojená s revoluční změnou životního stylu se objevila mezi avantgardními architekty před druhou světovou válkou. Mladí architekti a urbanisté byli v době světové hospodářské krize otřeseni z konfrontace teorie a technických možností výstavby moderních domů s realitou bytové nouze a s úpadkem úrovně bydlení nejchudších obyvatel měst. Poukazovali na to, že takové poměry ohrožují základní nárok člověka na důstojný příbytek a uvědomovali si vlastní profesionální odpovědnost za jiné řešení. Ve 30. letech vznikl koncept výstavby malých bytů pro sociálně slabé vrstvy (Teige 1932). Při konkrétním řešení malého bytu byli mladí projektanti znevýhodněni tím, že neznali skutečné potřeby jeho budoucích obyvatel. Byli odkázáni na laboratorně vyspekulovanou poptávku, zatímco ve Zlíně podnikatel Baťa formuloval poptávku bydlení svých zaměstnanců naprosto přesně (Švácha 1994). Baťa se distancoval od koncepce kolektivního bydlení, razil heslo kolektivně pracovat, individuálně bydlet. Proto v podmínkách mezinárodní soutěže na bytovou výstavbu ve Zlíně (1935) bylo zdůrazněno respektování sociologických hledisek, které měly respektovat odlišnosti jedince a soukromí rodin.⁵⁵ Slavný francouzský architekt Le Corbusier, který jako konzultant strávil ve Zlíně na pozvání F. L. Gahury⁵⁶ šest týdnů, marně Baťovi nabízel svůj projekt moderního a úsporného bydlení. Navrhoval postavit šest výškových domů s bytovými jednotkami pro pět tisíc obyvatel.⁵⁷ Byty v rodinných domcích se ukázaly jako ekonomicky výhodnější. Ve Zlíně se však stavěly i neobyčejné nájemní domy, vybavené nadstandardním komfortem.⁵⁸ V projektové kanceláři zlínských architektů vznikl také první návrh na dům hotelového typu pro trvalé bydlení.⁵⁹

Neznámější kolektivní dům /koldům/ u nás byl postaven po válce v Litvínově pro zaměstnance chemického kombinátu v Záluží u Mostu.⁶⁰ V soutěži vypsané v roce 1946 zvítězil projekt Evžena Linharta a Václava Hlinského. Původní záměr předpokládal postavit pět až sedm obdobných domů, postaven byl pouze jeden v letech 1947–1958 s 350 bytovými jednotkami – byty bez domácnosti. Dům byl zařízen s ma-

ximálním technickým komfortem té doby: byty byly vybaveny teplou vodou, vestavěnými skříněmi, elektrickými kuchyňkami, v podlahách bylo položeno citalové topení, ke snadnému odstraňování odpadků byly zavedeny „shozy“. Telefonní ústředna v domě měla přípojky až k jednotlivým bytům. V suterénech byly společné prádelny a sušárny. Pro děti byly připraveny společné herny. Dnes je litvínovský objekt zachován jako národní technická památka.

Když Andrea Prengyová natočila filmový dokument,⁶¹ v němž „koldomáci“ vzpomínali na svoje mladá léta, nazvala jej „11 pater ideálů“. Obyvatelé v koldomu zestárli, dnes v něm převažují rodiny penzistů.⁶² Původně nabízené služby (jesle, mateřská škola, kadeřník, restaurace, fitness) už nejsou rentabilní, funguje pouze hotel a restaurace. V provozu zůstala dále prodejna základních potravin, prádelna a sušárna. Dosavadní vlastník Chemopetrol předal objekt městu Litvínovu a město se postaralo o rekonstrukci objektu.

Při kolaudaci rekonstrukčních prací na koldomu řekl projektant Pavel Břežanský: „Ta vize byla od počátku scestná.“ Starosta Litvínova Karel Zdražil mu (podle mého názoru úplně správně) odpověděl: „Ten projekt měl budoucnost, ale pouze ve svobodné společnosti, při svobodném pohybu osob a rodin.“⁶³ K tomu je třeba dodat, že projekt kolektivního (hotelového) bydlení, realizovaný jako podnikový dům v krajině, která nemá jinou nabídku ani bydlení ani zaměstnání, je sám o sobě riskantní.⁶⁴ Sociálním rizikem je nesporně trvalá vázanost občana na jediného zaměstnavatele, stejně jako trvalá vázanost na stejné spolupracovníky i stejné sousedy. Těžko posoudit, nakolik obyvatelé koldomu uměli ocenit mimořádné pohodlí, kterého bylo dosaženo racionalizací provozu a přesunutím určitých činností z prostoru domácnosti. Těžko také zjistit, zda jim omezení bytu na obytnou buňku vadilo, dosud vadí anebo vyhovuje. Bylo by zajímavé konfrontovat zkušenost litvínovských koldomáků se zkušenostmi obyvatel podobného domu, který byl pro náročné rodiny s dětmi v 50. letech postaven v centru Stockholmu.

Z řady námětů experimentu koldomu se později při hromadné výstavbě panelových bytových domů uplatnila zejména miniaturní kuchyně. Stala se jako součást bytového jádra univerzálním prvkem v panelové výstavbě. A právě změny v nárocích na prostor kuchyně a na její využití ukazují, které funkce v provozu domácnosti zůstávají trvalé a nabývají na významu. Bytová dispozice panelových bytů na socialistických sídlištích byla praktickou a úspornou realizací představ o životním stylu, který osvobodí ženu od většiny domácích prací⁶⁵ a byla také zpočátku ženami přijímána pozitivně. Když noví obyvatelé přišli do bytu, kuchyň už tam stála. Zpočátku byli všichni nadšeni, ale postupně začali zjišťovat, že není dobrá: sporák, dřež a kousek pracovní plochy v nelogickém uspořádání, odporujícím základům kuchyňského provozu.

Přirozenou reakcí na omezení minikuchyně, kde příprava jídla měla být co nejrychlejší a nejjednodušší technologickým úkolem, se stala preference obytné kuchyně. Prosazuje se od 80. let jako obdoba původní světnice⁶⁶

ve vesnickém stavení, nejen jako místo přípravy jídla, ale i společného stolování, jako prostor neformálních setkávání a každodenních interakcí. Žena při práci v obytné kuchyni není izolována od rodiny ani od případných hostů. Malé děti jsou přitom pod dozorem matky, starší děti mají jedinečnou příležitost k součinnosti. Stejnou sociální potřebu vyjadřuje preference kuchyňského koutu, spojeného s obytným pokojem. Moderní obytná kuchyň – tak jako světnice v obydli našich předků – je prvním místem, kde dítě může zkoumat a objevovat svět, místem, kde může začínat jeho spolupráce s dospělými (Wortelboer 2006).

Postupně se mění i účast osob v kuchyni. Zatímco v časech normalizace byla účast muže v kuchyni jevem výjimečným, vyvolaným mimořádnou absencí ženy (srov. Franc 2007), stalo se vaření v posledních desetiletích zálibou důstojnou mužů (Gajdoš 2011). Společné stolování rodiny je chápáno jako důležitý obřad, a dokonce jako záležitost mentálního zdraví rodinného celku.⁶⁷ Příprava jídla zůstává nadále podstatnou funkcí domácnosti, i když prostorová dispozice většiny panelových bytů k tomu nevytvořila nejvhodnější podmínky. Jídelní stůl zůstává pro rodinu centrem domova. Právě tím se odlišuje domácnost rodinná od domácnosti jednotlivců. Kuchyně je nejen středem rodinných aktivit, ale i „exponovanou výkladní skříní každé domácnosti“.⁶⁸ Otevřená kuchyně, umožňující spojení přípravy a konzumace jídla, se stává místem, kam přicházejí i návštěvy. Umožňuje to další technologická zlepšení, mj. silné odsavače par s filtry. Zvýšeným nárokům na kvalitu kuchyně se přizpůsobují i prostorové nároky, prosazuje se trend zvyšování a zvětšování. Do současných kuchyní pronikají informační technologie. Nápad na osvobození domácnosti od vaření a stolování se v současnosti jeví jako čirý nesmysl. Naopak příprava jídla a společné stolování zůstávají jedním z mála rituálů, který ze společného bydlení činí domov.

V období budování socialismu byla práce v domácnosti přehlížena, ale ke změně mentality nedošlo ani po listopadu 1989. V rámci mezinárodního komparativního sociologického projektu⁶⁹ se ukázalo, že v české společnosti má termín „žena v domácnosti“ tradičně pejorativní konotaci s neproduktivními činnostmi.⁷⁰ V porovnání s dalšími 22 státy bylo zjištěno, že v české společnosti jsou genderové rozdíly hluboce zakotveny: Dvě třetiny respondentů totiž souhlasily s výrokem, že rodina v zásadě trpí, je-li žena zaměstnána na celý úvazek. V rámci téhož výzkumu byl testován provokující výrok: „Být ženou v domácnosti uspokojuje stejně jako pracovat v zaměstnání.“ Souhlasila s ním pouze čtvrtina respondentů/ek. Ukazuje se, že postoj k uspokojení ženy prací v domácnosti významně diferencuje českou společnost. Výrazně s ním nesouhlasí lidé s vyšším vzděláním, vyšším ekonomickým postavením, žijící ve větších městech (Čermáková 1997). Při hodnocení postojů českých respondentů/ek je důležité připomenout, že na rozdíl od západních zemí u nás již několik generací nemá přímou zkušenost s pozicí „ženy v domácnosti“ ani představu, jak funguje rodina, když je dlouhodobě závislá jen na příjmu muže.

Přestože již třetí generace českých žen kombinuje zaměstnání s prací v domácnosti, přiklání se v současných sociologických výzkumech dvě třetiny respondentů/ek k modelu, v němž je žena „pevně zakomponována do rodiny a její hierarchie hodnot začíná a končí rodinou a dětmi“ (Čermáková 1997: 20–21). Pouze třetina českého souboru preferuje model zaměstnané ženy matky a právě mezi stoupenci tohoto modelu převažuje partnerský typ soužití. Zatím v české společnosti přetrvává přezíravý postoj a nízké ocenění pozice ženy v domácnosti.

Závěr

V socialistické teorii byly domácí práce pokládány za neproduktivní a měly být minimalizovány proto, aby se ženy mohly zapojit do prací produktivních. Pokus nahradit domácí práci žen specializovanými službami se během socialismu úplně nezdařil. Jako úspěch lze hodnotit zajištění teplých jídel pro děti v předškolních zařízeních a ve školách. Závodní jídelny pro dospělé pracující většinou nepřetržily privatizaci socialistických podniků. Ovšem v domácnostech dneška zůstává fenomén přípravy jídla a společného stolování nejen jako nezbytnost biologická, ale i jako potřeba kulturní a sociální.

Neprávem je opomíjena alternativa bydlení hotelového typu – bydlení bez domácnosti – která nabízí radikální úsporu domácích prací. Možná že v nových společenských podmínkách by byla vhodná pro určité skupiny populace a určité fáze životního cyklu.

V dnešních domácnostech jsou důležité každodenní práce spojené s péčí o člověka vykonávány převážně ženami. Nároky na tyto práce v domácnosti zůstanou, dokud bude třeba zajistit v bezpečném prostoru potřeby malých dětí anebo dospělých osob oslabených nemocí a stářím.

Neoliberální společnost – stejně jako kdysi společnost reálně socialistická – podceňuje hodnotu domácí práce a neplacené práce vůbec.⁷¹ A přece existuje jistá (eschatologická) naděje, že v budoucnu dojde k přehodnocení „neproduktivních“ činností v domácnosti. Vysoká produktivita práce průmyslové, která vede v současnosti k propouštění milionů pracovníků z výdělečného procesu, nutně povede k jinému hodnocení práce, bez vazby na výdělek. Bude třeba rozšířit pojem práce, zahrnout do něj nejen práci produktivní, nýbrž i práci reprodukční, která zpravidla zůstává omezena na sféru domácnosti. Spravedlivé ocenění domácí práce je nutné nejen proto, aby byl uznán výkon žen, ale také proto, aby byly pochopeny základní životní potřeby celé společnosti.

Literatura

Bauerová, J. 1970. „Rodinná problematika vedoucích pracovníků.“ *Sociologický časopis*, roč. 6, č. 5: 449–462.
 Beauvoirová, S. 1967. *Druhé pohlaví. Výbor*. Praha: Orbis.
 Bocková, G. 2007. *Ženy v evropských dějinách*. Praha: Lidové noviny.
 Campanella, T. 1951. *Sluneční stát*. Praha: Rovnost.

Čermáková, M. 1997. *Rodina a měnící se gender role*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
 Dubská, I. 1968. *Americký rok*. Praha: Československý spisovatel.
 Eisler, P. 1967. *Třetí sektor*. Praha: Svoboda.
 Engels, B. 1949. *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Svoboda.
 Filipcová, B. 1966. *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Svoboda.
 Franc, M. 2007. „Jeden den v jedné kuchyni.“ Pp. 118–137 in Hubatová-Vacková, L., Říha, C. (eds). *Husákov 3+1*. Praha: VŠUP.
 Gajdoš, A. 2011. „Chlieb náš každodenný: maskulinita a jedlo v odbornej tlači prvej dekády 21. storočia.“ *Gender, rovné príležitosti, výkum*, roč. 12, č. 1: 25–34.
 Háková, L. 1970. „Úvaha a podněty k chápání společenských funkcí ženy.“ *Sociologický časopis*, roč. 6, č. 5: 436–448.
 Havelková, B. 2009. „Genderová rovnost v období socialismu.“ Pp. 179–206 in *Komunistické právo v Československu*. [online]. Dostupné z: <http://www.komunistickepravo.cz/kapitoly/07_179-207_komunistickepravo-cz_Havelkova_Gender.pdf>.
Historická statistická ročenka. 1985. Praha: SNTL
 Holub, M. 1963. *Anděl na kolečkách*. Praha: Československý spisovatel.
 Lenin, V. I. 1919a. „O úkolech proletářského ženského hnutí.“ Řeč na IV. Konferenci, 23. 9. 1919. In *Spisy*. 1955. Praha: Svoboda, sv. 30, s. 185.
 Lenin, V. I. 1919b. „Velká iniciativa.“ Proneseno 28. 6. 1919. In *Spisy*. 1955. Praha: Svoboda, sv. 29, s. 423.
 Linhart, J. 1980. „Volný čas velkoměstského obyvatelstva.“ *Sociologický časopis*, roč. 16, č. 5: 234–246.
 Musilová, D. 2007. *Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění ČR 1918–1939*. Hradec Králové: Veduta.
 Nováková, T. 1913. *Ze ženského hnutí; stati všeobecné*. Praha: J. R. Vilímek.
 Pančíková, M. 2007. „Základ domácího štěstí.“ *Lidové noviny* 3. 3. 2007.
 Příprava dvouletého hospodářského plánu. 2004. Stenografické záznamy ÚPK, Praha: ÚSD AV.
 Sokolowska, M. 1973. *Frauenemanzipation und Sozialismus. Das Beispiel der Volksrepublik Polen*. Hamburk: Rowohlt.
 Svoreňová-Kiralyová, B. 1968. *Žena 20. století ve světě práce*. Praha: Svoboda.
 Švácha, R. 1994. *Od moderny k funkcionalismu*. Praha: Victoria Publishing.
 Teige, K. 1932. *Nejmenší byt*. Praha: V. Petr.
 Váša, P., Trávníček, F. 1937. *Slovník jazyka českého*. Praha: Borový.
 Woolfová, V. 2000. *Tři guineje /Vlastní pokoj*. Praha: One Woman Press.
 Wortelboer, M. 2006. *Domácnost – péče o život*. Hranice: Fabula.
Zprávy Vládní populační komise. 1973. Praha: VPK.
 Zuzaňáková, M. 2006. *Utopie avantgardy*. Diplomová práce, Brno: Masarykova univerzita.

Poznámky

1 V knize *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* původně vydané v roce 1884 uvádí doslova: „První podmínkou osvobození ženy je, aby celé ženské pohlaví bylo znovu zařazeno do veřejné výroby, a to [...] zas vyžaduje, aby monogamní rodina přestala být hospodářskou jednotkou společnosti.“ (Engels 1949: 70) Pro Engelse odchod ženy z domácnosti na pracovní trh a do továrny však není vynálezem socialismu, ale naopak důsledkem vývoje kapitalismu: „od té doby, co velký průmysl vypudil ženu z domácnosti na pracovní trh a do továrny a dělá z ní často živitelku rodiny, ztrácí poslední zbytek mužské nadvlády v proletářské domácnosti a půdu pod nohama, až snad na trochu té brutality k ženám“ (Engels 1949: 68).

2 Barbara Havelková zaznamenala v Engelsově knize tři stupně nutné k dosažení rovnosti žen. Prvním je rovné postavení v právu, druhý spočívá v ekonomické nezávislosti a třetí právě v převzetí domácích prací společností. (Havelková 2009: 183)

3 Zákonem č. 455/1919 ze dne 24. 7. 1919.

4 Takový krok by znamenal propouštění vdanců žen i z dalších státních služeb. Je známo, že právě toto ohrožení bylo v roce 1923 impulsem ke vzniku významné feministické organizace *Ženské národní rady*.

5 Podle vládního nařízení č. 379 a č. 380/1938.

6 Stalo se to v roce 1926, viz Národní archiv (NA), fond ŽNR, kart. 22. Téhož roku Ženská národní rada uspořádala výstavu novinek k usnadnění domácích prací (viz NA, fond ŽNR, kart. 22/II-3).

7 Hospodářská činnost ženy v domácnosti byla v roce 1934 oceňována cca na 150 000 Kč ročně (viz NA, fond ŽNR, kart. 22).

8 NA, fond ŽNR, kart. 22.

9 Ačkoliv ženy tvořily 30 % ekonomicky aktivních obyvatel, největší podíl reprezentovaly v kategorii označené „dělníci, nádeníci, domácí dělníci a služebnictvo“. Mezi dospělým obyvatelstvem bez vlastního povolání tvořily ženy 70 %.

10 Ve stavu bytové nouze v poválečných letech bývala právě v této místnůstce umístěna miniaturní kuchyně, zatímco původní kuchyně se stala obytnou místností.

11 Viz NA, fond Petránková, Stanovy Svazu žen a dívek v domácnostech a domácí výrobu zaměstnaných.

12 Z projevu dr. Jiřího Hejdy na schůzi 15. 8. 1946 in Příprava dvouletého hospodářského plánu 2004.

13 Podklady MPSP k interpelaci poslankyně A. Kleinerové, NA, fond MPSP, kart. 25/1946.

14 NA, fond MPSP, kart. 25/1946.

15 Z přednášky Ing. Blanky Podlešákové „Význam znárodnění průmyslu pro ženy“ na schůzi Rady žen, NA, fond 22, a.j. 44/1.

16 Pro tuto situaci je charakteristické přání jedné čtenářky: „Kéž by v každém vesnickém dvoře byla studna!“

17 NA, fond MPSP, kart. 25/1946.

18 Ještě trvalo zemské administrativní členění.

19 Návrh zákona na podporu sociálních staveb projednáváný v únoru 1948, NA, fond MPSP, kart. 60, a.j. 1200.

20 Poplatek činil 20–30 Kčs za vyprání prádla pro čtyři osoby za čtyři týdny.

21 Viz vyjádření Dr. Ing. L. Mužíkové-Nosilové v článku *Otázka hospodářská* (Vlasta 1947/21).

22 Je známo, že Dr. Milada Horáková zaměstnávala ve své domácnosti hospodyně po celou dobu svého politického působení.

23 Přednáška se uskutečnila v Ženském klubu Ve smečkách v květnu 1947.

24 J. Glazarová zastávala v té době funkci kulturní atašé na československém velvyslanectví v Moskvě.

25 Podle odhadu plánovačů bylo ke splnění pětiletky nutné získat dalších 480 tisíc pracovníků.

26 Učební doba 16–24 týdnů opravňovala k zařazení do 4. až 6. výkonnostní třídy.

27 Původně zákon č. 87/1947Sb., později zákon č. 54/1948 Sb. o národní mobilizaci pracovních sil.

28 Tento požadavek byl opakovaně projednáván v Radě žen, stal se součástí rezoluce z plenárního shromáždění žen a zaslán manželce prezidenta, Martě Gottwaldové, s žádostí o podporu (viz Vlasta 1949/č. 7).

29 Zákon č. 58/1964 umožnil matkám dětí mladších 15 let úpravy či zkrácení pracovní doby.

30 Osvobozená domácnost, Praha VII, Plynární 37.

31 *Svět žen*, měsíčník sociální demokracie, květen 1948.

32 Třetinu všech kapacit zařízení, která se v 80. letech starala o děti předškolního věku, provozovaly podniky.

33 Prádlo bylo přijímáno výhradně na podnikové průkazy. Vypráno a na požádání i opraveno bylo během 14 dnů.

34 Je třeba podotknout, že tento způsob prodeje vycházel z jednoduchého sortimentu základního spotřebního zboží. Nebylo nutné ani možné si vybírat.

35 Útulky po dobu sezonních zemědělských prací pečovaly o všechny potřebné děti, nahrazovaly jesle, mateřskou školu i školní družinu.

36 Kromě základů domácího hospodářství, vaření a ošetřování dětí připravovaly dívky pro typicky ženská povolání: švadleny, krejčovské, modistky.

37 Jde o hrubý odhad: počet strážníků ve školních jídelnách během 40 let kolísal, nikdy však neklesal pod 50 %.

38 Už nebylo možné po ránu poznávat dělníky podle toho, že odcházeli z domu s modrými bandaskami, jak to ve 30. letech opěvoval básník S. K. Neumann.

39 Usnesením plenárního zasedání Ústředního výboru KSČ v lednu 1964.

40 Zákon č. 58/1964.

41 Zákon č. 65/1965, který vstoupil v platnost 1. 1. 1966.

42 Uvádělo se přitom, že časové výdaje spojené s dopravou a přípravou na zaměstnání jsou stejné pro plnou pracovní dobu, zkrácení příjmu ale bylo výrazné. V Československu stejně jako v Polsku se zkrácené úvazky prosadily mnohem méně než v NDR; v 70. letech se uvádělo, že v NDR pracuje na kratší úvazek 34 % všech zaměstnaných žen (viz Sokolowska 1973: 56).

43 Pracovní doba v rozsahu 48 hodin týdně zůstávala nezměněna od roku 1919 do roku 1956. Od 1. 10. 1956 byla podle zákona č. 45/1956 zkrácena na 46 hodin.

44 Děkuji B. Havelkové za tento údaj, viz její kapitola „Genderová rovnost v období socialismu“ (Havelková 2009).

45 §3, odst. 1 nařízení 71/1960 Sb., o rozšíření pravomoci a odpovědnosti národních výborů.

46 Tak byl tehdy označován sektor služeb vedle sektorů prvního (zemědělství a těžebního průmyslu) a druhého (zpracovatelský průmysl), viz Eisler (1967).

47 V americké společnosti „nezůstává asi dostatečný prostor pro samostatnější tvořivou činnost jednotlivce, pro vynakládání fyzické síly a obratnosti, pro ukojení potřeby udělat něco po svém, svým tempem, od počátků do konce, vtisknout vlastní představu surovinám, kterých se dotýkáme, látkám, s nimiž zápolíme... shledat sám sebe v neopakovatelném výtvaru.“ (Dubská 1968: 313)

48 Dokonce i profesně nejúspěšnější ženy v té době uváděly, že práce v domácnosti jim zabírá průměrně tři hodiny denně. Viz Bauerová (1970).

49 Jejich shrnutí in Filipcová (1966).

50 Výzkum proběhl v únoru a březnu 1973. Zpráva o něm in Zprávy Vládní populační komise 1973/1: 21–30.

51 Otázka zněla následovně: „Někteří lidé říkají: nemá cenu zaplňovat domácnost dalšími drahými a rozměrnými přístroji – jako jsou třeba automatické pračky, leštičky na parkety apod. Je třeba rozšiřovat kvalitní a levné služby, např. blokové prádelny, úklidovou službu apod. Jiní lidé říkají: nejlépe je, když si člověk udělá doma všechno sám – a k tomu potřebuje co nejvíce výkonných přístrojů ulehčujících dřinu. Se kterým z těchto názorů souhlasíte? Viz Filipcová (1966).

52 Tehdy šlo o jednoduché mechanické, nikoli automatické pračky.

53 Šlo o děti ve sledovaném vzorku populace, v celku populace byla účast dětí na školním stravování výrazně vyšší, jak jsem se již zmínila dříve.

54 Stejně zkušenosti zaznamenala v Polsku Magdalena Sokolowska (1973).

55 Zvítězil projekt dvojdomu se samostatným vstupem a zahrádkou.

56 Ing. arch. F. L. Gahura, zlínský rodák, žák Plečnikův a Kotěřův.

57 V roce 1937 vybudoval Le Corbusier takový dům v Marseille; známý *Unité d'habitation*, kde se uplatnila sluneční lázeň, voda, dokonalá hygiena.

58 Jednalo se o „Morýsovy domy“ podle projektu M. Drofy.

59 Kolektivní dům podle projektu Ing. arch. Jiřího Voženíka byl realizován v roce 1950.

60 Závod Hermann Göringwerke byl vybudován za války, po válce byl přejmenován na Stalinovy závody, dnes se jedná o Chemopetrol.

61 Dokument byl vysílán 17. listopadu 2005 Českou televizí.

62 Z celkového počtu 350 rodin je dnes 200 rodin důchodců.

63 Rekonstrukce byla provedena za provozu – tepelný audit, sanace fasády, výměna oken. Viz časopis *Stavba* 2003/2, s. 39–42.

64 Koldům v Moskvě postavený v letech 1928–1930, v centru na ulici Čajkovského byl osídlen rodinami příslušníků bolševické nomenklatury.

65 Ženy vítaly praktické řešení kuchyně, které šetří s prostorem. Oceňovaly zejména, že hospodyně nemusí dělat více kroků, než je nezbytně třeba, viz Vlasta 1948/1.

66 Světnice, původně světlnice, světlá obytná místnost, na rozdíl od parádního pokoje. Viz Váša, Trávníček (1937).

67 Mimo jiné jako prevence poruchy příjmu potravy – mentální anorexie.

68 Jak doložila arch. M. Pančíková v článku „Základ domácího štěstí“ (Pančíková 2007).

69 Family modul, ISSP 1995 (viz Čermáková 1997).

70 V souboru 22 zemí byl testován výrok: „Být ženou v domácnosti uspokojuje stejně jako pracovat v zaměstnání“. S výrokem souhlasilo 45 % respondentů. Ale postoje jsou velice odlišné: značný souhlas z USA (53 %), Japonska (64 %), Maďarska (55 %) Ruska (85 %, sic!) nebo Polska (54 %). ČR (23 %) se nejvíce blíží Švédsku (26 %), bývalé NDR (19 %) a Itálii (25%).

71 Jedním z důvodů je to, že domácí práce není měřitelná pomocí klasické definice HDP.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2012

PhDr. Květa Jechová, CSc. vystudovala moderní dějiny a estetiku, kandidátskou práci na téma Devětsil a proletkult obhájila v roce 1967. V letech 1969–1989 pracovala jako projektantka-socioložka v Útvaru architekta města Prahy. Po listopadu 1989 vyučovala sociologii města a bydlení, sociologii marginálních skupin, podílela se na sociologickém výzkumu životních podmínek dětí ve velkoměstě. K původní historické profesi se vrátila účastí na biografickém výzkumu chartistů (Lidé Charty 77, 2003), prací na historii Nadace Charty 77 aj. Jako externí spolupracovnice Ústavu pro soudobé dějiny zpracovává v posledních letech téma ženy ve výzkumném projektu „Dějiny české společnosti po roce 1945“. Korespondenci zasílejte na adresu: kjech@volny.cz.